

A modern állam középkori és kora újkori gyökerei

ABSTRACT

The formation and characteristics of the modern territorial state (Westphalian state, nation-state) have been researched extensively and deeply in historiography and social sciences. The rise of globalization and the decline of the Westphalian state shed new light on the problem of the European state-building process. In recent decades, there has been an increasing emphasis on the medieval origins of the modern state, which has made our knowledge on the European state development more refined. The present study seeks to produce results building on historical research and relevant even to political science, when it integrates the process of the modern state's formation from medieval antecedents to the emergence of the modern nation-state. Five crucial issues are presented, which are distinct stages of the European state development: 1.) At the turn of the 12th-13th centuries medieval Western European "borders" have emerged, which still influences contemporary national borders. 2.) The results of state-building in Western Europe in the 12th-14th centuries are characteristic examples that medieval state initiatives were successful mainly in the financial and judicial fields, but not so much in the military and administrative fields. 3.) The birth of the European state system with the balance of power at the turn of the 15th-16th centuries can be considered as a turning point, because it has installed the dynamics of state-building into an international context. 4.) Military strength („military revolution") proved to be a decisive factor for the early modern absolutist states, which explains the radical increase of the power techniques and political areas. 5.) The birth of the idea of a sovereign secular state in the 14th-17th centuries have given rise to a radical concept of power that has allowed for an unprecedented degree of control over the subjects. The expanding means of power of the early modern state prepared the formation of the modern nation-state in many aspects. The outlined model of state-building can only be interpreted in a European context, where instead of the „imperial pattern" a polycentric system of states emerged, which is responsible for the exceptional dynamics of European development.

Keywords: Westphalian state ■ postwestphalian state ■ state-building ■ balance of power ■ military revolution

I. BEVEZETÉS

A modern állam kialakulását a megértő szociológia klasszikusa, Max Weber a racionális bürokrácia létrejöttével azonosította.^[1] Az újkori európai állam ideáltípusa számos további sajátosság mentén jellemezhető. A modern állam egyben területi állam (*territorial state*), amely nem személyes hűbéri kapcsolatokon, hanem személytelen elveken alapul. A családi, hűbéri, illetve vérségi, dinasztikus uralom helyett a terület feletti hatalom megteremtése kerül a középpontba. Az újkori állam az erőszak-monopólium egyetlen birtokosa, lefegyverzi alattvalóit, és elveszi tőlük az önbíráskodás lehetőségét. Erre a jelenségre utal a párbajok betiltása Richelieu bíboros Franciaországában, a 17. század során. A modern közigazgatás elsősorban a jogra és jogászokra támaszkodik, és igyekszik kiküszöbölni a személyességet a hatalmi mechanizmusokból. Nemzetközileg az államok „kemény héjú biliárdgolyóknak” tekinthetők, amelyek diplomáciája és hadseregei összecsapnak az államközi konfliktusok során, míg a társadalmak alig kerülnek kapcsolatba egymással.^[2] A nemzetközi viszonyokban egyedül az állami szereplők léteznek, amelyek a szuverenitás kizárólagos birtokosai alattvalóikkal szemben, és nem ismernek el semmiféle hatalmat maguk fölött. A harmincéves háborút (1618-1648) lezáró vesztfáliai béke következtében a császár kiüresedő hatalma a Német-római Birodalomban jól mutatja a fejedelmi szuverenitás kiteljesedő prioritását a középkori univerzalizmus korábbi formájával szemben. Ettől fogva az európai államok közössége nem a pápai és a császári hatalom tekintélyére, hanem a korlátlan állami szuverenitásra épült (vesztfáliai állam).^[3] Az államközpontú rendszer a 17-18. században jött létre, és egészen az első világháború kitöréséig (1914) jellemezte a nemzetközi kapcsolatokat.

Az állami szereplők magatartását elsősorban az államérdek (*raison d' état*) határozza meg. Az egyes államoknak nem értekeik – ideológiájuk –, hanem érdekeik vannak, és azok maximalizálására törekednek a nemzetközi küzdőtéren. Maga a harmincéves háború jellege jól érzékelteti az államérdeken nyugvó európai hatalmi rendszer születését. A küzdelemben egyre inkább háttérbe szorultak a háború kezdetén meghatározó vallási szempontok, és világossá vált, hogy a harc igazi tétje az európai hegemonia megszerzése. A katolikus–protestáns ellentét helyett a Habsburg–francia vetélkedés került az események középpontjába. A katolikus Franciaország XIII. Lajos (1610-1643) első minisztere, Richelieu külpolitikájával a protestáns svédek támogatása, hogy megtörje a hasonlóan katolikus spanyol Habsburgok hegemoniáját Európában.^[4] A vesztfáliai békével kialakuló „államok Európája” a hatalmi egyensúly (*balance of power*) logikája alapján működött a 17-19. században.

[1] Weber, 1979, 269-273.

[2] Kiss, 2009, 22-31.

[3] A szakirodalom használja a *westphalian system*, *westphalian state*, *westphalian state system*, *westphalian sovereignty* kifejezéseket.

[4] Parker, 2001.

A kora újkorban (16-18. század) létrejövő territoriális államok a nagy francia forradalom (1789) után megszülető nemzetállamok előzményét alkották. A 19. századi nemzetállam az előző korszakban kibontakozó államépítés betetőzésének tekinthető. Az abszolutista monarchiák a hatalom összpontosításának addig nem látott mértékét hozták létre, ami meghaladta a középkori rendi monarchia az uralkodó és a rendek közötti hatalommegosztásra épülő szerkezetét. A kora újkori abszolutizmusok figyelmen kívül hagytak vagy felszámoltak középkorból eredő jogokat, autonómiákat, és mellőzték a parlamentet. A nemzetállam megszületése ahhoz a pillanathoz köthető, amikor az abszolutista uralkodók érdekében gyakorolt hatalmi technikákat egy szélesebb politikai közösség legitimálta, amelynek tagjait közös történelmi hagyományok és kulturális identitás kötötték össze. A nemzetállamokat a 19. századi történetírás az európai fejlődés betetőzésének tekintette. A kortársak szerint az európai civilizáció alakulása az egyén emancipációját lehetővé tevő polgári társadalom felé haladt, aminek színteréül a nemzetállamok szolgáltak. A felvilágosodás eszméiben gyökerező liberalizmus és demokrácia nem volt elképzelhető nemzetállamok nélkül, hiszen a liberális-demokratikus politikai berendezkedés nemzeti keretek között valósult meg. Államszervezési technikákat illetően a nemzetállam a vesztfáliai állam örökösének tekinthető.

A liberális-demokratikus nemzetállami paradigmát több irányból érte kihívás a modern korban. A 19. század utolsó harmadában az erő és a hatalom (*Macht*) kultuszán nyugvó nacionalista eszmék – leginkább a német kultúrkörben –, majd a 20. század első felében a jobb és baloldali totalitárius államfelfogások – náciizmus, fasizmus, kommunizmus – jelentettek fenyegetést. Ezek ugyan megőrizték – részben meg is haladták – a nemzetállami kereteket, de felszámolták a liberális és demokratikus legitimitációt. A 20. század derekától a kihívások már eltérő irányból érkeztek. A második világháború alatt kibontakozó légi hadviselés alapvető kihívást intézett a területi állam logikája ellen, amikor bevezette a „harmadik dimenziót” a hadviselés történetébe. Ettől fogva kérdésessé vált, hogy beszélhetünk-e egyáltalán a vesztfáliai szuverenitás érvényességéről, hiszen a légi uralom megszerzésével bármely területi állam működése megbénítható. Hasonlóan fontos mozzanat, hogy a második világháború végén létrejött ENSZ-rendszer elvei több ponton korlátozták a nemzetállami szuverenitást. A roosevelti Grand Design liberális szabadkereskedelmi rendszer létrehozását ajánlotta, amelyet nemzetközi intézmények (az ENSZ és szakosított intézményei) működtetnek. A nemzetállamok rákényszerültek volna a vámok gyors lebontására, és a bretton woods-i rendszer korlátozta volna árfolyampolitikai kompetenciáikat. Az ENSZ tagjaivá váló államok – legalábbis elvileg – lemondtak volna az erőszakról, mivel a Biztonsági Tanács a béke és biztonság kérdésében kötelező erővel bíró határozatokat hozhatott. A kibontakozó hidegháború miatt ezek az elvek csak részben valósultak meg, valamint a diplomáciai és gazdaságpolitikai gyakorlat sokat módosított rajtuk, mégis az amerikai ihletésű „nemzetközi liberalizmus” hatása mutatkozik meg bennük, amely több ponton felülírta a klasszikus vesztfáliai szuverenitás koncepcióját. A nemzetállami paradigmával

szembeni harmadik kihívás a világgazdasági folyamatok felől érkezett. Az 1950-60-as évek markáns gazdasági növekedése egyelőre nemzetgazdasági keretek között zajlott, de a globális gazdaság kialakulását gyorsította meg. Az 1970-80-as évektől a világgazdaság fejlődése újabb szakaszába lépett, és a gazdasági globalizáció kibontakozásának lehetünk szemtanúi, ami nyomást gyakorolt a nemzetállami szuverenitásra. A jelenség aktualitására, valamint a róla szóló bőséges szakirodalomra való tekintettel nem szükséges részletesen kifejtenünk a globalizáció következményeit.^[5] A jelen gondolatmenet összefüggésében elegendő annyit megjegyezni, hogy a globális kapitalizmus felívelése soha nem látott mértékben korlátozta a nemzetállami szuverenitást. A nemzetközi rendszerben olyan gazdasági aktorok – nem állami szereplők – sora jelent meg (transznacionális vállalatok), amelyek már nem kötődnek nemzetgazdaságokhoz. A negyedik kihívás a háború természetének megváltozásából fakadt, az 1990 utáni posztbipoláris világban egybefonódva a nemzetállamok területi egysége ellen kihívást intéző etnikai szeparatizmusok és vallási fundamentalizmusok megélnkülésével. Az elmúlt három évtizedben a nemzetközi konfliktusokban a reguláris hadseregek mellett/helyett megjelentek a paramilitáris alakulatok – fegyveres etnikai-törzsi csoportok, terrorszervezetek –, amelyekkel szemben a speciális kiképzésű elit zsoldoscsapatok hatékonyabban tudnak fellépni, mint a hagyományos állandó hadseregek. Ezeknek az erőknél a növekvő aktivitása valódi veszélyt jelent a területi államok egységére, és szélsőséges esetben egyes országok szétesésével járhat. Mindent egybevetve, az elmúlt évtizedekben megtapasztalhattuk az államközponitú vesztfáliai rendszer lassú leáldozását. A nemzetközi rendszer szereplői között éppúgy találunk transznacionális nagyvállalatokat, mint nem kormányzati nemzetközi szervezeteket (NGO) és terrorszervezeteket. Ezek figyelembevételével a nemzetközi kapcsolatok elmélete meghatározó jelenségként tárgyalja a posztvesztfáliai rendszer megszületését.

Az eddigiekben a modern területi állam válságához vezető gazdasági és politikai folyamatokat mutattuk be, de a liberális-demokratikus nemzetállami paradigma a történet- és társadalomtudományokban is elveszítette mértékadó szerepét. A két világháború közötti történettudomány újító irányzatai – mint a francia Annales-iskola – már a nemzeti történelmek ábrázolását meghaladó „európai történetírás” megteremtésére törekedtek.^[6] A második világháború után kibontakozó európai integrációs folyamat kedvezett ezeknek az elképzeléseknek, hiszen a történészek számára érdekessé váltak az európai fejlődés közös gyökerei.^[7] Az 1960-as évektől megélnkülő újbaloldali (neomarxista) irányzatok a világrendszer elméletek (centrum-periféria elméletek) kimunkálása révén intéztek kihívást a hegemon nyugati civilizáció „termékének” tartott nemzetállam ellen.^[8] Az újbaloldali gondolkodás szerint az európai nemzetállamok

[5] Lechner – Boli, 2000.

[6] Le Goff, 2008, 15-17.

[7] Hay, 1957.

[8] Frank, 1978; Wallerstein, 1974; Wolf, 1995.

a világgazdaság egyenlőtlen viszonyainak tágabb keretében értelmezhetők, mert kizsákmányolják a kevésbé fejlett országokat. A liberális-demokratikus nemzetállam gazdasági sikere nem polgárságuk munkájának jogos gyümölcsein alapszik, hanem erőszakos jövedelemátcsoportosítás következménye a centrum-országok irányába a perifériák felől. Ráadásul ebben nemcsak az egyenlőtlen gazdasági kapcsolatok, hanem a modern államok katonai fölénye és erőszak-szervezetei is számottevő szerepet játszanak. A neomarxisták a világgazdaság szélesebb kapcsolatrendszerében viszonylagossá tették a nemzetállamok tevékenységét, és „leleplezni” vélték sikerük valódi okait.

Hasonló irányba mutattak a liberálisok elképzelései a második világháború utáni évtizedekben. Már a Roosevelt-féle Grand Design is a „nemzetközi liberalizmus” számára készített utat, ahol a szabadkereskedelmi rendszer működőképességének biztosítása a nemzetállami kompetenciák korlátozását feltételezte. Ennek európai változatát képviselték a Jacob Viner által kidolgozott vámuio-elméletek, amelyek az európai integrációs folyamat kereskedelemelméleti alátámasztását szolgálták.^[9] Az első integrációs szervezetek – OEEC, Montánunió – megszületésében a „társadalommérnök” funkcionalisták elképzelései játszottak szerepet, akik az ipari fejlődés hatékonysági, méretgazdaságossági követelményeiből vezették le a nemzetközi kooperáció és a nemzetállami szuverenitás szűkítésének elkerülhetetlenségét.^[10] Ugyanezek a megfontolások a neofunkcionalista iskola nézeteiben tértek vissza az 1960-as években.^[11]

A nemzetállammal kapcsolatos vitákat bonyolítja, hogy az elmúlt évtizedekben az újbaloldali (posztkolonialista) nézetek hatására megkérdőjeleződött a nyugati/európai civilizáció alapértékeibe vetett hit. A liberális-demokratikus nemzetállamot a történet- és társadalomtudományok sokáig az európai civilizáció mértékadó jelenségeként tartották számon, s létrejöttét a nemzeti történetírások harmonikus és szerves folyamatként fogták fel. A vesztfáliai szuverenitás hanyatlásával már a nemzetállamot sem tekintjük magától értetődő kategóriának, ami újszerű megközelítések előtt nyitott utat. Általában véve, a modern területi állam kialakulását ma diszharmonikus és konfliktusos, ráadásul időben mind hosszabban elnyúló folyamatnak látjuk. A modern állam születése egészen az érett középkortól (11-13. század) a nagy francia forradalomig (1789) tartott, és az európai történelem számottevő részét átfogta.

A liberális-demokratikus nemzetállami paradigma szerves fejlődést hangsúlyozó felfogása ellen intézett drámai kihívást Michel Foucault (1926-1984), aki a modernség kezdeteit a kora újkor évszázadaiba helyezte, és egy újszerű hatalmfelfogás manifesztációjának tartotta. Foucault a felügyelet, a börtön és az elmebetegség történetét írta meg megrázó hatású könyveiben.^[12] A modern hatalmi technikákat hatékony és személytelen fenoménként ragadta meg, ame-

[9] Viner, 1950.

[10] Mitrany, 1933.

[11] Haas, 1964.

[12] Foucault, 1975.

lyek kialakulása gyökeresen megváltoztatta az egyén és a hatalom viszonyát. Foucault szerint a létrejövő demokratikus garanciák ellenére sincsenek biztosítékok, hogy az egyének nem válnak az új hatalomfelfogás áldozataivá a modern korban. A francia filozófus arra törekedett, hogy történeti antropológiai vizsgálatokkal bemutassa, hogyan született meg a hatalom és a felügyelet kora újkori felfogása. Foucault-ot olvasva nem a liberális-demokratikus legitimációba vetett bizalmunk erősödik meg, hanem az újszerű hatalmi technikák miatt érzett egzisztenciális szorongás.^[13]

Foucault történeti antropológiai vizsgálódások alapján alakította ki elgondolását. Nézőpontja szerint a születőben lévő modern állam nem tekinthető a „szabadság birodalmának”. A történettudomány hasonló következtetésekre jutott a kora újkori állam szerepét illetően. Pierre Chaunu *A klasszikus Európa* című könyvében kiemelte, hogy az állam erőforrásai a 16-18. században rendkívüli ütemben bővültek a népesség és a gazdaság szerényebb gyarapodásához képest.^[14] Emmanuel Le Roy Ladurie úgy fogalmazott, hogy az Állam és a Hadsereg a társadalmi piramis csúcán az a két struktúra, ami mindazt felemészti, ami alatta található.^[15] Geoffrey Parker „katonai forradalomról” (*military revolution*) értekezett, ami hozzájárult az európai államok katonai erejének növekedéséhez, de hatalmas áldozatokot követelt meg az alattvalóktól.^[16] A modern államépítés döntő mozzanatának tekinthető az új hatalmi technikák érvényre juttatása, amelyek addig nem látott hatékonyságot tettek lehetővé, de támadást intéztek a középkorból örökölt „szabadságok” és autonómiák ellen. A kialakuló abszolutista államok évszázadokon át mellőzték a liberális és demokratikus garanciákat, miközben katonai erejük a 16-17. században rendkívüli expanzió ment keresztül.

A katonai forradalom jelensége lehetővé teszi a vesztfáliai rendszer megszületésének jobb megértését. A katonai reform és a hadsereg létszámának növelése az összes európai állam számára elkerülhetetlenné vált, mert ezek birtokában az erősebb államok egyszerűen elsöpörték volna a gyengébbeket. A diplomácia és a háború kulcskérdéssé vált a kora újkorban. A hadviselés „költségrobbanása” kikényszerítette az adózás jobb megszervezését, ami a középkorból örökölt közigazgatás átszervezését igényelte. A történettudomány ma nagyjából egyetért a modern állam létrejöttének „externalista” koncepciójával. A klasszikus marxizmus az abszolutista állam kialakulásakor még erőteljesen hangsúlyozta az „endogén változók” fontosságát, a városok, a polgárság és a kapitalizmus felemelkedését, ami lehetővé tette az érintett országok egységé szerveződését,

[13] Ehhez A „vesztfáliai állam” születése c., megjelenés alatt álló saját tanulmányom.

[14] Chaunu, 1971, 32-33., 36.

[15] Vekardi, 1986, 23.

[16] Parker, 1988. A military revolution fogalmát először Michael Robert használta az 1950-es években a 17. századi svéd hadseregre vonatkozóan, később Parker kiterjesztette a 16-17. századi Európára.

és megfelelő anyagi eszközöket bocsátott az uralkodók rendelkezésére. Ezt a felfogást nevezhetjük a modern állam felemelkedését tárgyaló „internalista” koncepciónak. A *maistream* történettudomány arra hívja fel a figyelmet, hogy az „exogén változóknak” vélhetően nagyobb jelentősége volt, mert az államok folyamatos külső nyomás alatt cselekedtek, amikor katonai, pénzügyi és közigazgatási reformokra kényszerültek. A külső tényezők szerepének elsődlegességét elismerve beszélhetünk a modern állam születésének „externalista” felfogásáról.^[17]

A modern állam kora újkori felemelkedésének okait és következményeit illetően nagyjából egyetért a történettudomány. A vesztfáliei állam születési dinamikája külső konfliktusokon alapult, de belső konfliktusokat is gerjesztett, hiszen az államoknak agresszívan kellett fellépniük társadalmaikkal szemben, ha ki akarták sajtolni belőlük a szükséges erőforrásokat. Ez indokolja a 16-17. századi államépítés diszharmonikus vonásait, amit beható elemzésben részesített a történetírás. Kevesebb figyelmet kaptak a modern államok középkori gyökerei, amelyek a 12-13. századig nyúlnak vissza. A magánjogi kapcsolatokon nyugvó hűbéri berendezkedést meghaladó államépítés első hulláma az angol és a francia monarchia létrejöttével bontakozott ki Nyugat-Európában. A jeles amerikai medievista, Joseph Strayer (1904-1987) *On the Medieval Origins of the Modern State* című, 1970-ben megjelent könyvében kiemelte, hogy a középkori államkezdemények általában igazságszolgáltatási és pénzügyi intézmények voltak, s nem annyira közigazgatási és katonai szervezetek kiépülésével jártak együtt.^[18] Strayer észrevételei a történészek következő generációja számára is kijelölték az utat a modern állam középkori gyökereinek kutatásához. A középkori államépítés eredményeinek összegzése hozzájárulhat az európai történelem lényegi karaktervonásainak megértéséhez, valamint a jog- és államtudományok számára is értékes következtetésekkel szolgálhat. Az elkövetkezőkben főleg a középkori gyökerek bemutatására törekszünk, de kitérünk a kora újkori folyamatokra is, és egységes szerkezetbe foglaljuk a modern állam felemelkedésének folyamatát.

II. A HATÁROK MEGFORMÁLÓDÁSA

A kora középkorban (7-10. század) a latin keresztény Európa a mai Franciaországot, a Benelux-államokat, Itália és Németország nagyobb részét, illetve Angliát foglalta magába.^[19] Az iszlám terjeszkedése a 8. században a keresztény Vizigót Királyság bukásához vezetett az Ibériai-félszigeten. Dél-Itáliában bizánci helyőrségek állomásoztak, a Földközi-tengert muszlim és bizánci flották uralták. Közép- és Kelet-Európa, Skandinávia területén germán és szláv törzsek

[17] Anderson, 1989, 77.

[18] Strayer, 1970.

[19] Ehhez a fejezethez: Zsinka, 2018, 172-173., 181.

telepedtek le, amelyek között egyelőre nem terjedt el a kereszténység, és az államalapításig sem jutottak el. A latin nyugat-európai térség meghatározó állama a 7-8. században a Frank Királyság volt, amely Nagy Károly (768-814) hódításai révén kiterjesztette határait. A Karoling frank uralkodó tehetséges hadvezérnek bizonyult, amikor elfoglalta Szászföldet, a bajor és osztrák területeket, a Dunántúlt és az Ibériai-félsziget északi részét. Nagy Károly, az angolszász királyságok kivételével, Nyugat-Európa nagy részét a frank államban egyesítette, és közel jutott ahhoz, hogy az egész latin nyugati civilizációt egyetlen keresztény birodalomba integrálja. Államszervező szerepét ismerte el III. Leó pápa, amikor 800-ban, Rómában császárrá koronázta.

A Karoling frank császárság a Római Birodalom örökösének tartotta magát. Az ókori Róma a korabeli lakott világ (*oikumené*) jelentős részére kiterjedő, univerzális birodalom volt, amely egyetlen politikai keretbe foglalta a mediterrán antik civilizációt. Kettéválása, majd a Nyugat-római Császárság bukása után a Bizánci Császárság vitte tovább a római politikai örökséget. Mivel a kései antikvitás (4-6. század) alatt a császárság maga is kereszténnyé vált, a latin keresztény civilizáció története során a római császárszeme a politikai főhatalom iránti igénytelé vált azonossá.^[20] A középkori császárság idővel fikcióvá üresedett, és a „birodalmi modell” érvényesülése helyett inkább politikai eszmeként gyakorolt hatást. A leghatalmasabb uralkodók ugyan a császári címre áhítoztak, de a Nyugat-római Császárság bukása után Európában már nem jött létre igazi birodalom. Nagyobb történelmi távlatban Nagy Károly császársága is legfeljebb átmeneti képződménynek tekinthető. A Frank Császárság felbomlása után a születő Német-római Császárság (962-1806) már inkább a német nemzethez, mint az egyetemesség eszméjéhez kötődött.

Az ezredfordulót követően egymás után szerveződtek meg a nyugat-európai keresztény monarchiák, amelyek közül ugyan a császárság volt a legtekintélyesebb, de fel sem merült, hogy az egész nyugati keresztény civilizációt saját égíse alatt egyesítsen. A 11-12. századtól inkább „keresztény nemzetközösségről” (*Respublica Christiana*) beszélhetünk, mint birodalomról (*Imperium Romanum*).^[21] Az európai történelem iránya a római császárszeme befolyása ellenére a politikai partikularizmusok megerősödése felé mutatott. Míg az Európán kívüli világban többször felemelkedett egy civilizáció egészét magába foglaló birodalom, a latin keresztény Európában az erősödő államok mind nagyobb befolyásra tettek szert. Ez tükröződik a francia királyok jogászai által képviselt jogértelmezésben, hogy „a király császár a maga országában” (*rex est imperator in regno suo*). A francia királyok álláspontja, hogy nem ismernek el maguk fölött állónak senkit, még a császárt sem, jól érzékelteti a kialakuló európai államok szuverenitás iránti igényét. Úgy tűnik, hogy a policentrikus államrendszer számottevő mértékben felelős az európai fejlődés kivételes dinamikájáért.^[22] S arra

[20] Folz, 1969.

[21] Halecki, 1993, 121.

[22] Az államok közötti verseny, mint az európai dinamika alapja: Ferguson, 2011b, 53-85.

sem érdektelen rámutatni, hogy ennek a berendezkedésnek a kezdetei már a középkorban létrejöttek.

A Frank Birodalom felbomlásának következményei mellett a másik alapvető változás a keresztény európai civilizáció térbeli terjeszkedésében ragadható meg. A 8-9. században legfeljebb Karoling „kis-Európáról” beszélhetünk, amely a mai Franciaország, Németország és Itália területét foglalta egyetlen államba. Az ezredfordulón néhány generáció leforgása alatt bekövetkezett Közép-Európa – Csehország, Lengyelország, Magyarország – és Skandinávia – Dánia, Norvégia – megtérése, amit államalapítások kísértek. Ezeknek a területeknek a sikeres evangelizációja a latin keresztény kultúrközösség részévé avatta Európa skandináv és közép-európai periferiáit. Ráadásul a kijevi Oroszország és a Balkán bizánci hatásra történő megtérése révén kirajzolódott az Atlanti-óceántól a Kelet-európai síkságig tartó keresztény „Nagy-Európa” képe. Bár az ezredforduló keresztény nemzetközössége nem organikusán kapcsolódó államok együtteséből állt, és az 1054-es egyházszakadással elmélyültek a római katolikus és az ortodox világ közötti választóvonalak, a változások iránya jól érzékelteti az európai civilizáció térbeli dimenzióinak kitérülését. A lezajló események alapvető jelentőségűnek tekinthetők, hiszen a periferiák csatlakozásával az európai államok számának megnövekedése lehetetlenné tette a „birodalmi modellhez” való visszatérést. Észak- és Közép-Európában a királyságok határai egyelőre képlékenyebbek voltak, de Nyugat-Európában a 12-13. században megkezdődött a határok kialakulása. Ez azt feltételezte, hogy a nyugat-európai uralkodók nemcsak a személyes kapcsolatokat alapuló hűbéri piramis élén gyakorolták hatalmukat, hanem a királyság etoszára is hangsúlyt helyeztek, ami megelőlegezte a területi elven alapuló állam szerepének megnövekedését.

A nyugat-európai határok kialakulásának kezdetei Plantagenet II. Henrik (1154-1189) angol király „birodalmának” létrejöttéhez köthetők.^[23] II. Henrik dinasztikus kapcsolatai és ügyes politikája révén nemcsak Angliát tartotta kezében, hanem a Francia Királyság számos tartományát is. Bár az angol uralkodó Normandia, Bretagne, Maine, Anjou, Poitou és Aquitania birtoklása révén a francia király hűbérese volt, nagyobb hatalommal rendelkezett, mint a gyenge párizsi királyok, akik csupán Ile-de France-t és környékét uralták. A hatalmas „Plantagenet-birodalom” erejére támaszkodva II. Henrik a Brit-szigeteken is hódító politikát folytatott. Az angol királyok közül először törekedett laza formában az írek alávetésére. A Plantagenet-uralkodó Skóciával szemben is sikerrel lépett fel, amikor kiterjesztette az angol fennhatóságot északra, sőt, rákényszerítette a skót királyt, hogy fogadja el hűbéri fennhatóságát. II. Henrik hadjáratai hozzájárultak az angol királyság, valamint a skót és ír területek közötti „határok” tudatosodásához.

Franciaország VII. Lajos (1137-1180) király alatt tehetetlennek bizonyult a Plantagenet-ház fölényével szemben, de utóda, a tehetséges és számító II. Fülöp Ágost (1180-1223) mindent elkövetett II. Henrik halála után, hogy kihasználja az

[23] Váczy, 1936, 534-548.

örökösök, Oroszlánszívű Richárd (1189-1199) és Földnélküli János (1199-1216) angol királyok gyengéit, és felbomlassza a Plantagenet-birtokok kiterjedt konglomerátumát. A francia király számára ez élet-halál harc kérdése volt, hiszen saját országában kellett helyreállítania befolyását. A küzdelem során kialakultak a francia „nemzeti érzés” csírái, és körvonalazódni kezdtek a Francia Királyság határai. II. Henrik utódai elveszítették franciaországi birtokaik nagy részét, ami a párizsi királyok hatalmának kiterjesztéséhez vezetett az ország északi és nyugati területein. A bouvines-i csatában (1214) II. Fülöp Ágost döntő vereséget mért Földnélküli János és szövetségese, IV. (Welf) Ottó német király seregére, ami visszavonhatatlanná tette a francia király addigi hódításait, továbbá megszilárdította országa és a Német-római Császárság határait. II. Fülöp Ágost sikerei következtében a francia monarchia biztosította függetlenségét a császársággal szemben, míg a kontinensről kiszoruló Anglia „nemzeti királysággá” vált.

Ugyanakkor Franciaország déli részén is alapvető változások következtek be. A meggyökerező kathar eretnekséggel szemben a pápa a 12-13. század fordulóján kereszties hadjáratot hirdetett. Mivel II. Fülöp Ágost Anglia elleni háborúja miatt visszautasította, hogy személyesen részt vegyen a hadjáratban, az észak-francia lovagi seregek a kalandor Simon Monfort vezetésével dúlták fel Provence és Languedoc területét. VI. Raymund, a nagyhatalmú toulouse-i gróf kezdetben az eretnekek oldalára állt, így tartományát elfoglalták az északról érkező hadak. A francia lovagok hatalmi ambícióit II. Péter, Aragónia királya igyekezett megfékezni, amikor a szövetséges dél-francia tartományurak érdekében bekapcsolódott a küzdelembe, de serege vereséget szenvedett Muret-nél (1213), és maga is holtan maradt a csatatéren. A francia Délen (*Midi*) lejátszódó kereszties háború számos következménnyel járt. A francia királyok kiterjesztették politikai hatalmukat az addig önálló déli tartományokra, illetve a muret-i csata világossá tette, hogy az ibériai királyságok nem képesek megtartani befolyásukat a Pireneusoktól északra. A 11-12. században Franciaország déli része és Katalónia, Aragónia még egyazon kulturális övezetbe tartoztak a Pireneusok két oldalán, amit az észak-francia gótikával és az intellektuális eljárásokon alapuló skolasztikával szemben a román stílus uralma, a lovagi szerelem és a trubadúrköltészet jellemzett. A 13. század elejétől a francia Észak politikailag és kulturálisan is befolyása alá vonta a Midit, s egyben elszakította a Pireneusoktól délre fekvő vidékektől, amihez ezer szállal kötődött. Először a muret-i csata következményei utaltak világosan arra, hogy a Francia Királyság egészen a Pireneusokig kiterjesztette hatalmát.

Mindent egybevetve, a muret-i (1213) és a bouvines-i (1214) ütközetek hozzájárultak a francia-spanyol/aragon és a francia-német határok megszilárdulásához, továbbá ahhoz, hogy Anglia visszavonuljon természetes határai mögé. 1212 és 1214 között eldőlt, hogy egyáltalán legyenek határok, ami a nyugat-európai politikai struktúra fundamentális változásának tekinthető.^[24] Ezek a tendenciák

[24] Wallerstein, 1983, 45-47.

teljesedtek ki a 13-14. században, amikor folytatódott a határok megszilárdulása, és egyes nyugat-európai monarchiákban, az államépítés eredményeként, megerősödtek a központi hatalom struktúrái.

III. AZ ÁLLAMÉPÍTÉS KEZDETEI

A modern államépítés középkori előzményei először Angliában bontakoztak ki. Amikor 1066-ban Normandiai (Hódító) Vilmos (1066-1087) elfoglalta Angliát, olyan kormányzást vezetett be, amely a politikai hatalmat – a korabeli hűbéri társadalmakhoz képest – egyedülállóan hatékony módon összpontosította az uralkodó kezében. Ez részben a normann típusú hűbéri rendszer jellegéből fakadt, részben visszavezethető volt a szigetország nem túl nagy kiterjedésére, s a hatalmas méretű földesúri birtokok hiányára, továbbá arra, hogy az angol földbirtokos arisztokrácia – Franciaországgal ellentétben – nem rendelkezett a központi hatalom ellen mozgósítható, regionális öntudattal és tartományi intézményekkel. Anglia már a 11-12. században egységes területi állammá vált, amelynek megteremtéséért az európai kontinens uralkodóinak nehéz küzdelmet kellett folytatniuk. De nemcsak a királyi jogkörök, hanem a rendi intézmények is kezdettől fogva országos szinten szerveződtek meg.^[25] Az angol rendiség intézményei éppúgy „nemzeti” szinten összpontosultak, mint a királyi hatalom végrehajtó közegei.

A királyi központosítás első eredményei már Hódító I. Vilmos (1066-1087), I. Henrik (1100-1135) és II. Henrik (1154-1189) uralkodása alatt megmutatkoztak, míg a rendiség kezdeteivel csak a 13. században számolhatunk. I. Vilmos 1086-ban nemcsak koronavazallusaitól, hanem azok alvazallusaitól is esküt követelt (*oath of allegiance*). Bár ez nem volt több egy igen általános hűbéreskűnél, rajta keresztül az uralkodó minden lovagra ki tudta terjeszteni a korona befolyását. Az angol-normann hűbéri rendszer eltért a francia hűbériségtől, ahol az uralkodónak semmiféle ráhatása nem volt vazallusainak a vazallusaira. A királyi központosítás fejlődésére utalt, hogy a 12. században az udvarból fokozatosan kivált a kancellár – alkalmazva az írásos parancsok, a *writ*ek rendszerét – és a befolyásos Exchequer hivatala, amiben a „pénzügyi szakigazgatás” korán önálló formája testesült meg. Vidéken a közigazgatási egységek, a grófságok irányítása a király által évente kinevezett *sheriff*ek kezébe került, aki csakis a királyi hatalomra támaszkodva és a helyi birtokosokkal együttműködve tudta feladatát elvégezni. Az Exchequer központi hivatala idővel évente kétszer ellenőrizte a *sheriff*ek pénzügyi számadásait, ami egyfajta „közigazgatási szakszerűséget” feltételezett.

A korona rendelkezésére álló pénzügyi eszközöket reformintézkedések gya-

[25] Anderson, 1989, 145-148.

rapították. II. Henrik egyszer vetette ki a viking időkből fennmaradt adót, a *danegeldet*, utána regáléjvédelmekre és az uralkodónak legfőbb hűbérúrként járó pénzügyi forrásokra támaszkodott. Régebbi gyakorlat alapján lehetővé tette, hogy hűbéresei, akik nem akartak vagy nem tudtak hadba vonulni, az úgynevezett pajzspénzzel (*scutagium*) megválthatták kötelezettségüket. Ebből az összegből a király azokat a lovagokat és katonákat fizette meg, akik egy-egy hadjárat során csatlakoztak seregéhez. A személyes feudális kötelezettségek helyett a *scutagium* „zsoldosok” felfogadását tette lehetővé. A keresztes háborúk kapcsán a Szentföld védelmére többször vetettek ki az egész országra kiterjedő adókat – ilyen volt a Szaladin-tized –, aminek során a király nem legfőbb hűbérúrként, hanem fejedelmi minőségében járt el.^[26] A pénzügyek és a hadseregvetés alakulása jól érzékelteti a sokat vitatott angol „fattyú feudalizmus” (*bastard feudalism*) korai jeleit és a területi elven alapuló központi hatalom kezdeteit.^[27]

Hasonló folyamatra utalt a bírói gyakorlat alakulása. A király által kiküldött vándorbírók a helyi földbirtokosokból álló esküdtekkel együtt ítélkeztek. Nemcsak a királyi tisztviselők esetleges túlkapásaival szemben léptek fel, hanem egyre több területre terjesztették ki jogkörüket (birtokjogi perek), aminek során hatásköröket vontak el a hűbérurak bíróságaitól. Lényeges, hogy az ítéletek végrehajtása során a király közegei együttműködtek a helyi birtokos társadalommal, amiben a fejedelmi hatalom gyakorlása testesült meg a magánérdekekkel szemben. A bírók tevékenysége révén a királyi hatalom hatékony védelemben részesítette a vidéki társadalmat a nagybirtokosok ellen.^[28] Az angol államépítés jól alátámasztja Strayer tézisé, hogy a modern állam középkori előzményei elsősorban pénzügyi és igazságszolgáltatási területen fejlődtek ki. A királyi jogkörökről leválva, bizonyos hatáskörök később a megerősödő parlamenti intézmények kezébe kerültek. Az ország szuverenitását a király és a parlament közösen fejezték ki a 13-14. században, ami nagy horderejű változások lehetőségére utalt.

Az angol fejlődéshez képest a francia államépítés sikere küzdelmesebbnek ígérkezett. A királyi hatalom Angliában erőteljes szervezetté vált, amivel szemben a partikuláris tartományi érdekek és a magánhűbéresek ambíciói kevésbé tudtak érvényesülni. Franciaországban a királyok a 11-12. században csupán Ille-de-France-t tartották ellenőrzésük alatt, és tehetetlenek voltak a hatalmas tartományurakkal – legfőképpen a már említett Plantagenet-birtokokkal – szemben. A francia király mint legfőbb hűbérúr nehezen tudta elfogadtatni nagyhűbéresei feletti jogait. Ezekre hivatkozva a hűbéresek kiskorú utódait gyámsága alá vonhatta, és egyszeri összeg kifizetését követelhetette meg az örökostól a hűbérbirtokba való beiktatás feltételeként. Az uralkodó nagyhűbéresei feletti ítélkezési joga tűnt a leginkább bizonytalannak, ami elsősorban a politikai erőviszonyok függvényében alakult. Mégis, a király idővel érvényesíteni tudta akaratát, aminek klasszikus esetét a Földnélküli János angol király elleni ítélet jelentette,

[26] Molnár, 2005, 38-40.

[27] Bárány, 1999.

[28] E jelenségről tágabb értelemben: Fukuyama, 2012b, 530.; Jany, 2021, 132-134.

aki, számos francia tartomány uraként, II. Fülöp Ágost király hűbérese volt. Az 1202-es ítéletet megelőzően a katonai erőviszonyok már a franciák javára módosultak, ami az ítéletre támaszkodva lehetővé tette a Plantagenet-tartományok megszerzését.

A nagyhűbéresek túlzott hatalma elkerülhetetlenné tette a francia monarchia eszmei alapjainak lerakását. Az angol királyok hatalma biztosabb talajon állt, így kevésbé volt szükségük arra, hogy egyfajta „ideológiai háttérre” támaszkodjanak. A francia királyok jogászai mind határozottabban hangsúlyozták, hogy uruk nem ismer el maga fölött semmiféle hűbérurat, amit III. Ince (1198-1216) *Per venerabilem* bullájának egyik mondata is megerősített. A pápa megfogalmazása szerint a francia uralkodó világi ügyekben senkit nem tekint felettesének (*rex superiorem in temporabilis minime recognoscat*). A királyság mítoszának megerősítéséhez járult hozzá a német-római császárokkal szemben a Nagy Károly-eszme kisajátításának kísérlete, és az *oriflamme*, a királyi hadilobogó szerepének újrafogalmazása. Amikor IX. (Szent) Lajos (1226-1270) a Saint-Denis apátság templomában az elhunyt királyok sírjait új szobrokkal díszíttette, a nemzeti királyság eszméje „művészi program” szempontjából is megtestesülni látszott.^[29] A neves történész, Marc Bloch *Gyógyító királyok* című könyve a szent olajjal felkent királyok csodatévő erejéről jól érzékelteti a vallási spiritualitás jelentőségét az uralkodói hatalomról alkotott képzetek alakulásában.^[30]

A francia uralkodók kezdetben szűkös pénzügyi és közigazgatási lehetőségekkel rendelkeztek. Ugyan támogatták az észak-francia városi autonómiákat, és számíthattak adóikra, valamint védelemben részesítették az egyházat, cserébe politikai támogatást nyertek tőle, és a megüresedett egyházi ingóságokkal is belátásuk szerint rendelkezhettek, de ezek a források a 12. század nagy részében jóval csekélyebbek voltak, mint a Plantagenet-uralkodók anyagi lehetőségei. Amikor II. Fülöp Ágost, győzelmei révén, a 13. század elején kiterjesztette a királyi fennhatóságot több tartományra, jövedelmei is markáns gyarapodásnak indultak. Uralkodása alatt kezdődött meg a bevételek és a kiadások nyilvántartása. A királyi adminisztráció jellege is megváltozott, amikor II. Fülöp Ágost a tényleges irányítást a nagybárok helyett alacsonyabb származású hivatalnokokra, gyakran lovagokra bízta. A terjeszkedő koronabirtokokon az uralkodók úgynevezett *bailliket* neveztek ki, akik közigazgatási, pénzügyi – a bevételek beszedése és továbbítása – és igazságszolgáltatási feladatokat láttak el. A *baillik* a partikuláris érdekekkel szemben a központi hatalom képviselői voltak a különféle körzetekben, jelentős fizetést kaptak munkájuk elvégzésért, és nem tölthettek be azokon a területeken hivatalt, ahol saját birtokokkal rendelkeztek. A *bailli*-rendszer abban tért el az angol *sheriffek* és vándorbírók tevékenységétől, hogy kevésbé működött együtt a helyi társadalommal. A költséges adminisztratív irányítás modelljét képviselte, amely jelentős apparátus mozgósításával tudott eredményeket elérni, amihez nem mindig rendelkezett megfelelő eszközök-

[29] Molnár, 2005, 50., 52., 54.

[30] Bloch, 1983.

kel. Ezzel magyarázható, hogy a királyi hatóságok tartományi és helyi szinten csak korlátozottan voltak képesek az igazságszolgáltatást a kezükben tartani.^[31]

A központosítás kiépülésével a francia királyok törvényhozó tevékenysége is aktivizálódott. A monarchia előbb a koronabirtokra, majd az ország egyre szélesebb területeire vonatkozó rendeleteket alkotott. A fejedelmi *ordonnance*-ok végül az egész királyság területére hatályt nyertek. IX. (Szent) Lajos uralkodása alatt a „jó kormányzás” eszméje is a királyi hatalom kiterjesztésének eszközévé vált. A magas etikai normákkal rendelkező uralkodó számára a *reformatio regni* a tisztviselők felügyeletének megszigorítását jelentette. A monarchia egysége szempontjából ez nagy jelentőségűnek bizonyult, hiszen az uralkodó az ország egészére vonatkozóan jogot formált a közigazgatás felügyeletére, ami gyakran aprólékos szabályozás kialakulásához vezetett. A területi elv érvényesülésének irányába hatott IX. Lajos pénzreformja is, amely szerint az uralkodó által vert pénzt mindenkinél el kell fogadnia, s egyben számottevő mértékben szűkítették a helyi pénzverési jogokat.^[32]

IV. (Szép) Fülöp (1285-1314) uralkodása a középkori francia államépítés betetőzésének tekinthető. A király iránti lojalitásra egyre nagyobb hangsúly került, ami a kialakuló „jogszállam” iránti engedelmisséggel lett azonossá. Szép Fülöp idején tovább bővült a királyi igazságszolgáltatás ítélkezési jogköre. A szakszerűbbé váló központi közigazgatás, de leginkább a pénzügyek terén az uralkodó bizalmasai igen nagy hatalmat összpontosítottak kezükben, ami kiváltotta a bárói ellenzék kritikáját. Ennek ellenére a királyi hatalma biztosabbnak tűnt, mint korábban bármikor. A stabil hátország birtokában a nyilvánosságot kerülő, de energikus és körültekintő Szép Fülöp vállalni merte a templomos lovagokkal és a pápasággal való nyílt konfliktust is. Az uralkodó tekintélyét olyan nehézségek sem ingatták meg, mint a flamand városoktól elszenvedett vereség. A korona – a hadkötelezettség régi fogalmára apellálva – háborús adókat vetett ki, behajtásukat nagyrészt keresztülvitte, és fizetett csapatokra tett szert. Szép Fülöp alatt került sor első ízben a rendi gyűlés összehívására, ami legfeljebb csírájában emlékeztetett a későbbi intézményre, hiszen tevékenysége jórészt kimerült az uralkodó támogatásában és az adók elfogadásában.^[33]

A központi hatalom kiteljesedésével és a külső ellenfelekkel szembeni lojalitás – a vesztfáliai szuverenitást megelőlegező – kikényszerítésével Szép Fülöp uralkodása alatt a középkori francia monarchia lehetőségei csúcsára ért. Bár nem érte el az angol királyság egységét, az „adminisztratív központosítás” modellje számottevő eredményeket tudhatott magáénak, amelyek a modern területi állam működés módját elővételezték. A tartományi különbségek továbbra is megmaradtak, ami lehetővé tette, hogy a királyi hatalom válsága esetén a nagyhűbéresek ellentámadásba menjenek át és szétforgácsolják az országot, ahogy az Szép Fülöp halála után be is következett. De a középkori államépítés szilárd alapjai lehetővé

[31] Molnár, 2005, 50-51.

[32] Molnár, 2005, 52-54.

[33] Molnár, 2005, 58-61.

tették a központi kormányzáshoz való visszatérést. Nem véletlen, hogy Franciaország 15-18. századi története a királyi központosítás újabb hullámaival írható le, ami egyre hatékonyabban vonta ellenőrzése alá az egész országot.

Az angol és a francia fejlődés a középkori központosítás sajátos eseteire utalnak, amelyek elővételezték a modern állam csíráit. A fejedelmi centralizáció előrehaladása nem volt töretlen folyamat, hiszen a késő középkor (14-15. század) gazdasági és népesedési válsága a középkori államfejlődés eredményeit is megkérdőjelezte. Franciaországban a százéves háború, Angliában a rózsák háborúja a központi hatalom meggyengülésével járt. Amikor a 15. század második felében kibontakozó gazdasági fellendüléssel újra megerősödött az angol, a francia és a születő spanyol királyság egysége, az európai társadalmak már túljutottak a lovagi hadviselésen, és a földesúri jövedelmek válsága meggyengítette a nemességet az uralkodóval szemben.^[34] Ezek a változások katonailag és gazdaságilag egyaránt nehéz helyzetbe hozták a birtokos osztályt. Franciaországban VII. Károly (1422-1461) és XI. Lajos (1461-1483), Angliában VII. Henrik (1485-1509), Spanyolországban Kasztíliai Izabella (1474-1504) és Aragóniai Ferdinánd (1479-1516) lettek a központosítás új hullámának építőmesterei, amely részben középkori előzményekre támaszkodott. A fejedelmek már számíthattak az egyes monarchia iránt lojális társadalom engedelmességére, és a kapitalizmus lendületes fejlődése miatt – hitelek formájában – egyre jelentősebb pénzügyi forrásokra tettek szert, ami számottevő mértékben hozzájárult az ország külpolitikai aktivitásának növekedéséhez. Ettől fogva a diplomácia mind fontosabb szerepet játszott az európai államok történetében, és kialakultak a nemzetközi kapcsolatok szabályai. Érthető, hogy a 15-16. század fordulójától beszélhetünk a hatalmi egyensúly (*balance of power*) kezdetéről, ami a legerősebb hatalom ellen a többiek összefogásában nyilvánult meg.

IV. A HATALMI EGYENSÚLY KEZDETEI

A *balance of power* első megjelenési formája a reneszánsz Itáliához köthető. Az olasz városállamok között a megelőző hosszas háborúskodásokat az 1454-es lodi béke zárta le, amely kifejezésre juttatta a nagyobb államok megerősödését. A történészek ettől fogva tesznek említést az itáliai hatalmi egyensúlyról. A 15. század második felében a félszigeten öt „nagy hatalom” – Milánó, Firenze, Venece, a pápai állam és Nápoly – akarata érvényesült. A közöttük lévő hatalmi viszonyokat a *balance of power* szabályozta, amely nem engedte, hogy bármelyikük túl nagy befolyásra tegyen szert a többiek rovására. Az itáliai „nagy hatalmak” egymáshoz való viszonya az újkori *pentarkhiára* emlékeztet, hiszen az európai hatalmi rendszert is öt nagy hatalom, Anglia, Franciaország, Poroszország,

[34] Wallerstein, 1983, 40-45.

Oroszország és a Habsburg Birodalom alkotta a 18-19. században. Az európai államrendszer a 15. században még nem a *balance of power* szabályai szerint működött, de Itáliában – annak mintegy „kísérleti laboratóriumaként” – már kipróbálásra kerültek a hatalmi egyensúly játékszabályai.

Az európai hatalmi egyensúly születése az úgynevezett itáliai háborúkkal kapcsolódott össze, amelyek VIII. Károly (1483-1498) francia király 1494-es nápolyi hadjáratával kezdődtek.^[35] A francia uralkodó a nápolyi és szicíliai királyság elfoglalását tűzte ki célul, amit az iszlám ellen megvívandó keresztes háborúhoz ugródeszkeként akart megszerezni. A fiatal királyt középkori ideák mozgatták, és a Nápoly elleni katonai akciója dinasztikus motivációkon nyugodott. A Nápolyi Királyságért a francia Anjou- és az ibériai Aragon-dinasztiák váltakozó kimenetelű harcot folytattak. A 15. század első évtizedeiben Nápoly és Szicília egyaránt az Aragon-ház kezébe került, és az Anjouk utolsó leszármazottja, a híres Anjou René provence-i birtokaira húzódott vissza. Halála után, a francia királyok értelmezése szerint, az Anjouk trónigénye visszaszállt a francia királyi családra, és ezért került sor 1494-ben a francia hadsereg itáliai hadjáratára. Nápoly gyors és sikeres elfoglalása mégsem a háború végét, hanem kezdetét jelentette. A harcba rövidesen bekapcsolódott Aragóniai Ferdinánd spanyol uralkodó, aki, a Nápolyból előzőtt Aragóniai-dinasztia ibériai ágának képviselőjeként, nem óhajtott elfogadni az új *status quót*. Mivel Ferdinánd mögött már az egyesült spanyol monarchia – Kasztília és Aragónia – állt, a franciák a Dél-Itáliában partra szálló spanyol seregekben méltó ellenfelükre találtak. Maga a háború váltakozó sikerekkel folytatódott VIII. Károly halála után, amikor XII. Lajos (1498-1515) francia király Milánó megszerzéséért újabb hadjáratokat vezetett Itáliába. A harcba áttekinthetetlenül kusza motivációk és gyorsan változó szövetségek közepeztette mind az itáliai államok – leginkább a pápaság és Velence –, mind Habsburg I. Miksa (1493-1519) német-római császár beléptek.^[36] A küzdelem másfél-két évtizeden keresztül, hullámzó intenzitással zajlott, tönkretette a virágzó reneszánsz városállamokat, és a századforduló „világháborújának” tekinthető.

Az itáliai háborúk különlegessége abból ered, hogy első ízben tartósan részt vett bennük az európai államrendszer összes fontosabb szereplője, és az állhatatlanul zavaros koalíciók ellenére világosan körvonalazódott, hogy a felek a legerősebbnek tűnő franciák itáliai befolyását akarják korlátozni. Végző soron Miksa császár és Aragóniai Ferdinánd együttműködtek ebben a kérdésben. A dinasztikus viszonyok fordulatosa mivoltára utal, hogy a Habsburgok és a spanyol uralkodócsalád közötti házassági kapcsolatok eredményeként, amikor V. Károly (1519-1556) a császári és a spanyol királyi cím birtokába jutott, olyan erőkoncentráció jött létre, hogy a franciák végül kiszorultak Itáliából. Franciaország nem profitált semmit a nagy reményekkel induló vállalkozásból, sőt, az 1520-as évektől a Habsburgok megerősödése miatt rosszabb helyzetbe került.^[37] Mégis,

[35] Mallett – Shaw, 2014, 6-37.

[36] Mallett – Shaw, 2014, 38-115.

[37] Mallett – Shaw, 2014, 282.

az itáliai háborúk „bejáratták” az európai hatalmi egyensúlyi rendszer mechanizmusait, amely az elkövetkező évszázadban ugyan gyakran következtelenül és „kihagyásokkal” működött, de fokozatosan kialakultak mechanizmusai. A *balance of power* V. Károly uralkodása alatt sem működött tökéletesen, amire jó példa, hogy vetélytársa, I. Ferenc (1515-1547) francia király és a Német-római Birodalom protestánsai nem mindig találtak egymásra a katolikus Habsburg uralkodó ellen. A harmincéves háborúnak és Richelieu mesteri politikájának kellett elkövetkeznie ahhoz, hogy a hegemon Habsburgok ellenfelei összefogjanak, és a hatalmi egyensúly rendszere állandósuljon. A 17. század második felében a francia hegémónia korszaka már a *balance of power* kifinomult szabályai jegyében formálódott.

V. A KATONAI FORRADALOM ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A hatalmi egyensúly létrejöttével a kora újkori államokat a külpolitika prioritása jellemezte, így alapvető kérdéssé vált a katonai képességek állandó gyarapítása. Ehhez a 16-17. században kiteljesedő katonai forradalom biztosította a megfelelő eszközöket. A hadseregek létszáma folyamatos növekedésen ment keresztül. A francia király állandó hadserege a 15. század második felében körülbelül 10 000 főt tett ki, míg a spanyol örökösödési háború (1701-1714) frontjain harcoló csapatok létszáma elérte a 2-300 000 főt. Ezalatt az ország lakossága kevesebb, mint kétszeresére emelkedett, ami jól mutatja a háború és a katonai kiadások szerepének viszonylagos növekedését. Nemcsak Franciaországban, hanem a többi európai országban is hasonló tendenciák figyelhetők meg. A stratégiai gondolkodás és a harcászat terén is számos újítás következett be (hadművészeti forradalom). A frontokon zajló háború megváltozó természetét az erődépítések új hulláma egészítette ki, aminek csúcspontját az olasz és francia hadmérnökök szakértelme jelentette.^[38]

A kora újkorban a növekvő létszámú hadseregek addig elképzelhetetlen költségekkel jártak. Mivel a háború „monetarizálódott”, azaz zsoldoseregek harcoltak, ami mozgósítható készpénzt igényelt, az egyes államok számára létfontosságú kérdéssé vált, hogyan jutnak likvid pénzforrásokhoz. Az adók beszedésének nehézségei miatt felértékelődtek az uralkodók által felvett hitelek. Az európai kereskedelmi kapitalizmus és a bankrendszer fejlődése lehetővé tette, hogy az uralkodók hatalmas kölcsönökhöz jussanak. Ez egy időre elodázta a pénzügyi problémákat, de a háború „költségrobbanása” előbb-utóbb az államok fizetéseképtelenségéhez vezetett. II. Fülöp (1556-1598) spanyol király körültekintő uralkodása ellenére a túlzott hatalmi ambíciók miatt többször kellett államcsődöt jelenteni.^[39]

[38] Gottreich et al., 1974; Gush, 1975; Parker, 1988; Lynn, 1997.

[39] Kennedy, 1992, 45.

A háborús költségek arra indították az államokat, hogy egyre jobban megszervezzék belső erőforrásaik kiaknázását. II. Fülöp hatékony adórendszer kialakításával próbálkozott Kasztíliaiban, amit a népesség gondos felmérése és összeírása előzött meg. XIV. Lajos (1643-1715) és tanácsadói arra törekedtek, hogy merkantilista gazdaságpolitika révén gyarapítsák a rendelkezésre álló pénzügyi forrásokat. Az utókor ítélete a francia merkantilizmus hosszú távú iparfejlesztő hatását emelte ki, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy megalkotói főleg a kincstári bevételek növelését tartották szem előtt. A zsoldosseregek óriási költségei miatt Franciaország a 17. század második felében először állított fel hatalmas létszámú állandó hadsereget, amit az ország lakosságából toboroztak. Az államok a 16-17. században állandóan „a pénzük után futottak”, azaz intézkedéseik nem tudtak lépést tartani az emelkedő háborús kiadásokkal. Megnövekedett a bürokrácia létszáma, és néhány országban a központi kormányzat erőteljesen beavatkozott a helyi társadalmak életébe. Az államoknak új szerepekbe kellett beletanulniuk, ilyen volt a gazdaság- és közlekedésfejlesztés, népességösszeírás és az ország erőforrásainak felmérése. A 17-18. században az államok közegészségügyi feladatok megoldására is alkalmassá váltak, amikor a fegyelmezett hadseregek bevetése révén, karantén kialakításával, első ízben vették fel sikerrel a harcot a járványokkal. A felvilágosult abszolútizmusok a 18. században erőteljesen hangsúlyozták az állam által képviselt „közjó” fogalmát, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy a kora újkori államfejlődés legfőbb mozgatója a külső katonai kihívás volt.^[40]

VI. A LEVIATÁN SZÜLETÉSE

Az eddigiekben a történelmi „reálfolyamatok” oldaláról tekintettük át a modern állam középkori és kora újkori előzményeit. Nem szabad megfeledkezni egy párhuzamosan zajló, nagy horderejű változásról sem, ami a politikai gondolkodás terén bontakozott ki. Az érett középkortól a felvilágosodásig újszerű hatalom- és államkoncepció megszületésének lehetünk tanúi. A középkor végén a 4-5. századi eredetű, platóni terminológiát alkalmazó, ágostoni felfogás éppúgy új eszméknek adott helyet, mint a 12-13. századi keletkezésű, arisztotelészi alapokon építkező skolasztikus szintézis. A 14. századtól teret nyerő gondolatok nemcsak a világi hatalom egyházzal szembeni autonómiáját támasztották alá, hanem az államhatalom szerepkörének tág értelmezése irányába is utat nyitottak. A kora újkori állam agresszív hatalmi technikái nemcsak a nemzetközi viszonyok kihívásai hatására születtek meg, hanem radikális hatalomfelfogást juttattak érvényre, amely az alattvalók ellenőrzésének

[40] Goubert, 1970; Chaunu, 1971, 19-36.

addig nem látott mértékét tette lehetővé. A modern állam kialakulása nem lett volna elképzelhető a középkor végén és a kora újkor évszázadaiban lezajló eszméletörténeti forradalom nélkül.

A változások jelentőségének megértéséhez Gelasius pápa (492-496) sokat emlegetett „két kard elméletéből” érdemes kiindulnunk, ami nagy hatást gyakorolt a középkori politikai gondolkodásra. Eszerint a szakrális és a világi hatalom saját tevékenységi körrel rendelkezik, és mindkettő nélkülözhetetlen szerepet tölt be a keresztény társadalom irányításában. A kereszténység előtti kultúrákban a vallás és az állam közötti különbségtétel nem létezett. A világi uralkodók egyben a legfőbb vallási vezetők szerepét is betöltötték. Ehhez képest a keresztény tanítás megkülönböztette egymástól a *sacerdotiumot* és a *regnumot*, ami más civilizációkhoz képest egyedülálló politikai innovációnak tekinthető. A középkori politikai gondolkodás története során az egyházi és a politikai hatalom egymáshoz való viszonyának számos változata fogalmazódott meg. E nézetek közös vonása volt, hogy a „szakrális” és a „profán” helyes egyensúlyának megtalálására törekedtek, valamint egyik tényezőt sem tartották a másik rovására megszüntethetőnek. Bár az „inga” többször kilengett egyik vagy másik irányba, a folyamatok eredője a *sacerdotium* és a *regnum* közötti egyensúly megszilárdulása felé mutatott, egészen a 13. század végéig.^[41] A „szakrális” és profán” hatalom határainak megvonásához nagyban hozzájárultak az investitúraharcok, amit Eugen Rosenstock-Huussy (1888-1973) nem véletlenül nevezett a Nyugat „első forradalmának”.^[42] A középkorban az európai fejlődési modell egyaránt megkülönböztethetővé vált az Európán kívüli civilizációkra jellemző teokráciától és ceszaropapizmusoktól, hiszen egyszerre jellemezte a *sacerdotium* és a *regnum* tartós egyensúlya és „termékeny szeparációja”.^[43] A „szent” és a „profán” működési területeinek kijelölése egyben a hatalomkorlátozás premodern formáját is jelentette.

A középkor végén kibontakozó gondolkodástörténeti fordulat egy-két évszázad leforgása alatt eltávolodott a „két kard elméletétől”, ami a világi állami szuverenitás és az államérdek feltétlen érvényének a kialakulásához vezetett.^[44] A változást közhelyesen Machiavelli (1469-1527) felfogásához szokás kötni, akinek gondolkodásmódja a középkor „idealizmusától” a reneszánsz hatalmi rea-

[41] A Karoling-állam születésével – 8. század – kialakuló kora középkori császár- és királykép az uralkodónak szakrális feladatokat és egyház feletti hatásköröket biztosított. Ehhez képest a 11. században meginduló gregorián reform az egyház szabadságának (libertas ecclesiae) téziséből kiindulva igyekezett szétválasztani az egyházi és a világi hatásköröket. Sőt, az „inga” az ellenkező irányba lengett ki, amikor VII. Gergely a Dictatus papae-ban megfogalmazta a pápai hatalomgyakorlás teokratikus koncepcióját, ami szerint a pápa a világi uralkodók felett áll.

[42] Rosenstock-Huussy, 1949.

[43] Teokrácia esetében a szakrális hatalom rendeli maga alá a világi szférát, míg ceszaropapizmus esetében ugyanez fordítva következik be. „Termékeny szeparáció”: Szűcs Jenő kifejezése a nyugati társadalomfejlődésről szóló fejtegetései kapcsán (Szűcs, 1981, 321.).

[44] Marsilius, Guicciardini, Bodin és Hobbes nézeteihez a Politikai filozófiák enciklopédiája vonatkozó szócikkei. Ld. Politikai filozófiák enciklopédiája, 1995, 97-102., 191-194., 265-271., 317-318., 404-407.

lizmusa – „a cél szentesíti az eszközt” – felé való átmenetet jelentette. Valójában ennél jóval bonyolultabb átalakulásról volt szó, aminek a jelen tanulmány kerekei között csak néhány lényeges mozzanatát lehetséges megragadni. A középkori politikai gondolkodással való szakítás első lépése a befolyása tetőpontján lévő pápai hatalommal szembeni állásfoglalás formájában jelent meg. Hogy a hatalom teljessége (*plena potestas*) nem illeti meg a pápaságot, sőt a pápáknak nincs illetékessége világi ügyekben, azt először Padovai Marsilius (kb. 1280-1342) politikai nézetei fogalmazták meg konzisztens módon. Az „inga” előbb említett kilengése jegyében, a 13. század során IV. Ince, Aegidius Romanus és mások nézetei még a pápák világi ügyekben való illetékességét hangsúlyozták.^[45] Ehhez képest Marsilius radikális fordulattal a népet és az általa választott kormányzatot tette meg a hatalom egyetlen forrásává. Eszerint a törvényeket az összes embernek, vagy legalábbis a befolyásosabbaknak kell hozniuk valamiféle gyűlés keretében, ami az egész közösséget megtestesíti. Nagy jelentőségű gondolat, hogy ez a testület akár az egyház fölött is hatalommal rendelkezik. Marsilius nemcsak a népszuverenitás elméletének korai változatát fogalmazta meg, hanem azt is hangsúlyozta, hogy egy politikai közösségben nem lehet többféle hatalom, amely vetélkedik egymással. A világi hatalom kizárólagosságának és teljességének meghirdetése egyben elszakította a politikát az igazságosság fogalmától. Marsilius, a korabeli politikai gondolkodók között egyedülálló módon, azt hirdette, hogy az igazságosság nem feltétlenül előfeltétele a jog létrejöttének. A modern korban lehet hívjuk jogpozitivistá szemléletnek. Marsilius „modernségét” éppen abban lehet lemérni, hogy ezzel a radikálisan újszerű felfogással állt elő a közép-kor végén. Gondolatmenete utat nyitott a politika és az etika szétválasztása felé, bár ennek következményei csak később bontakoztak ki igazán.

Marsilius éppúgy nem használta az államérdek fogalmát, mint két évszázaddal később Machiavelli sem. De a reneszánsz évszázadaiban megszilárduló államok egyre inkább elvont szervezetként tűntek fel a politikai gondolkodók szemében, amelyek önálló létezési móddal és sajátos törvényszerűségekkal rendelkeznek. Ez az oka, hogy Machiavelli kortársánál, a történetíró Francesco Guicciardininél (1483-1540) már az államérdek (*ragione de stato*) fogalma is megjelent, ami nagy jelentőségű kategóriává vált az utókor számára.^[46] Az állam, mint önmagáért való entitás koncepciójának megszilárdulásához a reformáció is nagyban hozzájárult. Az anglikán egyház létrehozása során az *Act of Supremacy* (1534) az egyház állami alávetésének írott dokumentumául szolgált. A „két kard elmélete” helyett a reformáció általában az államegyházi modellt juttatta érvényre, ami a világi állam autonómiáját hangsúlyozta. A hitújítás következményei és a kialakuló korai abszolutizmusok tapasztalata egyaránt indokolják, hogy az állam hatásköre a 16. században újsze-

[45] A pápaság világi hatalmi illetékességét sokféle érveléssel támasztották alá a 13. században. Az olyan ügyekben, ahol bűn elkövetéséről volt szó, a pápáknak a bűnösség arányában joguk volt a világi ügyekbe beleavatkozniuk, vagy a pápák az egymással hadat viselő királyok vitáiban döntőbíróként léphettek fel, hogy megteremtsék a keresztény közösség békéjét.

[46] Francesco Guicciardini nagy jelentőségű műve az itáliai háborúkról: Guicciardini, 1990.

rú módon vált a filozófiai reflexió tárgyává. Jean Bodin (1529/30-1596) az állam lényegét a szuverenitás fogalmával igyekezett megragadni.^[47] Véleménye szerint a szuverén állam nincs alávetve más törvényeknek, és saját törvényeket hozhat, ki nevezheti tisztviselőit, háborút indíthat, adóztathat, és döntéseivel szemben nem lehet magasabb fellebbviteli fórumhoz járulni. Bodin *Az államról* című művét a kora újkori abszolutizmus teóriájaként szoktuk értelmezni, de a jelen gondolatmenet szempontjából az tűnik fontosnak, hogy a középkori politikai szemlélethez képest, ahol a hatalom megoszlott az egyház és az állam, valamint a különféle testületek és korporációk között, az állami szuverenitás a hatalom kizárólagos letéteményesévé vált, ráadásul olyan széles kompetenciákkal, amelyekkel egy átlagos középkori uralkodó nem rendelkezett. A kora újkori államteóriák fejlődési íve betetőzésének Thomas Hobbes (1588-1679) *Leviatánja* tekinthető, amely szerint az államot a közrend megteremtése legitimálja.^[48] Hobbes az államnak megkérdőjelezhetetlen abszolút hatalmat tulajdonított, hiszen csak így lehetséges a politikai közösséget fenyegető káosz elkerülése. Államfelfogásában a „két kard elméletének” helyét egyedül a Leviatán tölti be, azaz a laikus/világi állam, illetve abszolút hatalommal rendelkező uralkodója.

A kora újkori politikai gondolkodás történetének végeredménye a középkorban még a pápát illető hatalom teljességének (*plena potestas*) a szuverén világi államra történő átruházása. Nem meglepő, hogy az így felfogott állam felhatalmazva érezte magát újszerű hatalmi technikák kidolgozására és alkalmazására. Michel Foucault művei a betegség, az őrület és a börtön történeti antropológiájáról jól érzékeltetik azt a folyamatot, ahogy a kora újkori állam fokozatosan uralma alá vonta az alattvalóit. A klasszikus állam arra törekedett, hogy az alattvalók testét új eljárásokkal ellenőrizze, miközben különféle kategóriák finom hálózatának megteremtése révén létrehozta a „normális” és a „deviáns” közötti különbségtétel alapjait. Ezek a technikák nemcsak a hatékonyságról szóltak, hanem az emberek feletti totális uralom megteremtésének indirekt eszközeiről. A felvilágosodás eszméinek hatására a kínzás ugyan visszaszorult a 18. században, de a börtönökben a fegyelmezés, mint az emberi test feletti személytelen kontroll számtalan módszere alakult ki.^[49] A kora újkori állam eljárásai nem korlátozódtak a deviancia kezelésére, hanem kiterjedtek a közigazgatás és a hadsereg területére. A porosz „óraműkatona” – a katonák zárt alakzatban meneteltek, és egyszerre hajtották végre a különféle mozdulatsorokat, azaz egyszerre lőttek és töltötték meg fegyvereiket – éppúgy az emberi test feletti ellenőrzés technikáit juttatta érvényre, ahogy az állam által kezdeményezett népszámlálások rubrikái egyre bonyolultabb kategóriarendszer keretében igyekeztek „hatalmukba ejteni” a különféle társadalmi csoportokat. A kora újkori állam egyre sokoldalúbb, instrumentalizált eljárásai levezethetők az államérdek és a szuverenitás kiteljesedő koncepciójából.

[47] Bodin, 1987.

[48] Hobbes, 1970.

[49] Foucault, 1975.

VII. KITEKINTÉS

A középkori viszonyokhoz képest az állam kezében elképesztő hatalom összpontosult a 16-18. században. Első pillantásra joggal adhatunk igazat Foucault-nak, aki a születő modernségben elsősorban agresszív és hatékony hatalmi technikákat látott. Nagyobb távlatban árnyaltabb kép rajzolódik ki, aminek megértéséhez utalnunk kell az európai történelmi fejlődés sajátosságaira. A megerősödő államok hatalmát kezdettől fogva számos tényező korlátozta. Már a középkori uralkodóknak is figyelembe kellett venniük a társadalmak „szabadságait” és szabadságintézményeit államépítő tevékenységük során. A hűbéresekkal szembeni méltányos bánásmód követelménye, a városi autonómiák és a rendi parlamentek jogainak tiszteletben tartása a királyi hatalom korlátait jelentették. Olyan fogalmak, mint „természetjog, társadalmi szerződés és népszuverenitás, hatalomátruházás vagy hatalmak elválasztása” első megfogalmazásukat a fejlődő skolasztika keretében kapták meg, „jóllehet a moderntől meglehetősen távoli és idegen kontextusban, mi több a középkor ... »nagy századában«, a tizenharmadikban alig kevésbé álltak a politikai elmélet fókuszában, mint a modern időköt előkészítő nagy században, a tizennyolcadikban”.^[50] A politikai társadalom felől érkező elvárások a középkori egyetemeken teoretikus megfogalmazást kaptak, és a mindenkori hatalom hatékony korlátját jelentették. Ez a középkori európai társadalomfejlődés kivételességére utal, aminek hatásaival a modern korban is számolnunk kell. Bármekkora hatalmat összpontosítottak a kora újkorban az abszolutista uralkodók, nem rendelkeztek korlátlanul alattvalóik élete és tulajdona felett. A korabeli politikai gondolkodók – mint Jean Bodin – szemében ez különböztette meg őket a keleti despotizmusoktól.^[51] Ráadásul az európai történelmi fejlődés sajátos dialektikája nemcsak a hatalom koncentrációját hozta létre a 16-18. században, hanem a szerződéselméleteket is, ami a polgári forradalmak révén lehetővé tette a liberális-demokratikus legitimitációval rendelkező nemzetállamok megszületését. Nemcsak a hatalom vált erősebbé és hatékonyabbá, hanem korlátozása is újszerű alapokon valósult meg, immár a területi államok keretei között. Úgy tűnik, hogy az európai történelemben nemcsak a hatalom kivételes mértékű összpontosítása, hanem annak „humanizálása” is visszatérő tapasztalatot jelent. A modern állam kialakulásának évszázadait – középkori gyökereivel együtt – ebben a távlatban kell elhelyeznünk. A posztvesztfáliai korban, azaz a globalizáció korában újra felvetődik a kérdés, hogy a nemzetközi kihívásokra adott megfelelő válasz nemcsak a hatalom új és hatékony entitását – európai föderációt vagy „világkormányt” – kell, hogy létrehozza, hanem korlátozásának intézményes garanciáit is. A középkori államépítés is azért tartott évszázadokon keresztül, mert az uralkodóknak társadalmi ellenereőket kellett legyőzniük, aztán a küzdelem tapaszt-

[50] Szűcs, 1981, 317.

[51] Bodin, 1987, 139.

talata a nyers érdekeken túlmutató politikai elvekké formálódott. A hatalom korlátozása kivételes hagyomány az európai történelemben, ami személytelen erők által befolyásolt, bizonytalan világunkban irányadó értékül szolgálhat.

IRODALOM

- Anderson, Perry (1974): *Lineages of the Absolutist State*. NLB, London.
- Anderson, Perry (1989): *Az abszolutista állam*. Gondolat, Budapest.
- Bárány Attila (1999): Az „elkorcsosult feudalizmus” fogalma, megítélése és hagyománya az angol történetírásban. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Történelmi tanulmányok*. Studia Miskolcinsensia 3. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve, Miskolc. Magyar Elektronikus Könyvtár (Elérhető: www.mek.niif.hu. Letöltés ideje: 2022. 01.02.).
- Bloch, Marc (1983): *Les rois thaumaturges*. Gallimard, Paris.
- Bodin, Jean (1987): *Az államról*. Gondolat, Budapest.
- Chaunu, Pierre (1971): *A klasszikus Európa*. Gondolat, Budapest.
- Ferguson, Niall (2011a): *Civilization*. Penguin Press, New York.
- Ferguson, Niall (2011b): *Civilizáció*. Scolar, Budapest.
- Folz, Robert (1969): *The Concept of Empire in Western Europe from the Fifth to Fourteenth Century*. Edward Arnold, London.
- Foucault, Michel (1975): *Surveiller et Punir*. Gallimard, Paris.
- Frank, André Gunder (1978): *World Accumulation 1492-1789*. Macmillan Press, London.
- Fukuyama, Francis (2012a): *The Origins of Political Order*. Profile Books, London.
- Fukuyama, Francis (2012b): *A politikai rend eredete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Goubert, Pierre (1970): *Louis XIV and Twenty Million Frenchmen*. Pantheon Books, New York.
- Gottreich László – Honfi József – Rázsó Gyula – Windisch Aladárné (1974): *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
- Gush, George (1975): *Renaissance Armies 1480-1650*. Stephens, Cambridge.
- Guicciardini, Francesco (1990): *Itália története (1494-1534)*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Haas, Ernst, B. (1964): *Beyond the Nation State*. Stanford University Press, Stanford.
- Halecki, Oscar (1963): *The Millennium of Europe*. University of Notre Dame Press, Notre Dame.
- Halecki, Oscar (1993): *Európa millenniuma*. Századvég Kiadó, 2000, Budapest.
- Hay, Denys (1957): *Europe. The Emergence of an Idea*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Hobbes, Thomas (1970): *Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Helikon, Budapest.
- Jany János (2021): *A világ jogrendszerai. Civilizáció és jogtudomány*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Kennedy, Paul (1989): *The Rise and Fall of the Great Powers*. Vintage Books, New York.
- Kennedy, Paul (1992): *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss J. László (2009): *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lechner, Frank J.– Boli, John (eds.) (2000): *The Globalization Reader*. Blackwell, Oxford.
- Le Goff, Jacques (2008): *Európa születése a középkorban*. Atlantisz, Budapest.

- Lynn, John, A. (1997): *Giant of the Grand Siécle: The French Army, 1610-1715*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Mallett, Michael – Shaw, Christine (2014): *The Italian Wars, 1494-1559: War, State and Society in Early Modern Europe*. Routledge, London–New York.
- Miller, David (szerk.) (1995): *Politikai filozófiák enciklopédiája*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Mittrany, David (1933): *The Progress of International Government*. G. Allen & Unwin, London.
- Molnár Péter (2005): „Államépítés” Angliában és Franciaországban: események és intézmények. In: Klaniczay Gábor (szerk.): *Európa ezer éve: Középkor II*. Osiris Kiadó, Budapest. 36-61.
- Parker, Geoffry (1988): *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West. 1500-1800*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Parker, Geoffry (2001): *Europe in Crisis 1598-1648*. Blackwell, Oxford.
- Rosenstock-Huussy, Eugen (1949): *The Driving Power of Western Civilization: the Christian Revolution of the Middle Ages*. Beacon Press, Boston.
- Strayer, Joseph (1970): *On the Medieval Origins of the Modern State*. Princeton University Press, Princeton.
- Szűcs Jenő (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: *Történelmi Szemle*. 24. évfolyam, 3. szám. 313-359. (Elérhető: https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1981_3/szucs.pdf. Letöltés ideje: 2022. 04. 18.).
- Váczy Péter (1936): *Egyetemes történet II. A középkor története*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Vekerdi László (1986): Annales-iskola. In: Kenyeres Ágnes – Hargitai György (szerk.): *Kulturális kisenciklopédia*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Viner, Jacob (1950): *The Customs Union Issue*. Carnegie Endowment for International Peace, New York.
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press, New York.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat, Budapest.
- Weber, Max (1979): *Gazdaságtörténet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Wolf, Eric R. (1995): *Európa és a történelem nélküli népek*. Akadémiai Kiadó, Osiris-Századvég, Budapest.
- Zsinka László (2018) : *Európa felemelkedése*. Typotex, Budapest.